

- дов, конференцій ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918–1968 гг.) / Сост. В. Десятерик. – М., 1968.
7. КПСС о комсомоле и молодежи. Сборник резолюций решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и других партийных документов (1917–1961). – М., 1962.
 8. Документы ЦК ВЛКСМ / Сост. В. Лобусов, Н. Шапаникова. – М., 1969; 1970; 1971; 1972; 1973; 1974; 1975; 1976; 1977; 1987.
 9. Центральный штаб студенческих отрядов ЦК ВЛКСМ. Материалы по итогам работы Всесоюзного студенческого отряда в 1981–1985 гг. – М., 1985; Материалы по итогам работы Всесоюзного студенческого отряда в десятой пятилетке. – М., 1980; ЦК ВЛКСМ. Центральный штаб ССО. Материалы по итогам работы всесоюзного студенческого отряда в 1979 г. – М., 1979.
 10. Методические материалы для командира и мастера ССО / Под ред. В. Трубина. – Л., 1973; Справочник партийного работника / Ред. кол.: К. Боголюбов и др. – М., 1977; Студенческий отряд: вопросы и ответы: методическое пособие по организации и деятельности студенческих отрядов / Сост.: Е. Артемьев и др. – М., 1987; Третий семестр: вопросы организации общественно-политической практики и социалистического соревнования в студенческом отряде / Сост. Е. Артемьев. – М., 1973; Третий семестр: организатору студенческого строительного отряда / Сост.: Е. Артемьев и др. – М., 1983.
 11. Документы и материалы Всесоюзного слета участников студенческих отрядов (Алма-Ата, 26–27 апреля 1979 г.). – М., 1979; Документы и материалы Всесоюзного слета участников студенческих отрядов (Алма-Ата, 26–27 мая 1984 г.). – М., 1984.
 12. Звіт за семестр студентських будівельних загонів України / С. Рибка, І. Малінін та ін.; під ред. В. Пасак. – Фастів, 2008.
 13. Теслер Л. Автографи на бетоні. – Миколаїв, 2004.
 14. Коляда І., Ралко С. Студентський будівельний загін КДП ім. О. Горького. Історія становлення (до історії Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова). – К., 2012.
 15. Педагогічні кадри. – 2013. – №№ 4, 5.
 16. Інтерв'ю з О.С. Лисенком – зав. віділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАНУ, д. і. н., проф.; запис зроблено 30 січня 2014 р.; Інтерв'ю з М.Ю. Виговським – заст. директора з навчально-методичної роботи, д. і. н., проф. Каф. історії та археології слов'ян; запис зроблено 24 січня 2014 р.; Інтерв'ю з В.Г. Шарпатим, д. і. н., проф.; запис зроблено 24 січня 2014 р.; Інтерв'ю з Н.І. Загребельною, к. і. н., доц. каф. навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова; запис зроблено 20 вересня 2013 р.

Ralko R.S. Student construction team in Kyiv (the 1960th – 80th): the source of researching. In the article the source base of the Kyiv student construction teams is examined, are analyzed the wide range of documents including unpublished.

Key words: archival institutions, student construction unit, memoirs, Young Communist League

Н. М. Чорна

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті зібрано та систематизовано історіографічні джерела з проблеми сучасних українсько-польських відносин. Доведено, що в сукупності вони є цілком достатньою основою для комплексного аналізу взаємин двох держав, об'єктивного та незаангажованого погляду їх еволюції.

Ключові слова: Україна, Польща, відносини, джерельна база, історіографія

Зі здобуттям незалежності, Україна вперше за багато років отримала можливість здійснювати само-

стійну зовнішню політику. Аби посісти гідне місце в системі геополітичних координат та перетворитися на впливового суб'єкта міжнародних відносин, держава розпочала глибоку ревізію взаємин з сусідніми та іншими державами. Предметом найпершої уваги дипломатії стало переосмислення стосунків з історичними сусідами України, зокрема з Польщею. Відносини між Києвом та Варшавою є однією з центральних тем української історії доби незалежності. Стійкий інтерес до них, незмінно притаманний як політико-інтелектуальним колам двох держав, так і їх пересічним громадянам, а також, певною мірою, світовому співтовариству, зумовлює необхідність історіографічного осмислення проблеми, а це, своєю чергою, актуалізує питання її джерельної бази. Метою цієї публікації є аналіз основних груп історіографічних джерел, якими репрезентований доробок з проблеми сьогоденних українсько-польських відносин, з'ясування їх предметності та вичерпності.

Згідно з методологічними підходами, обґрунтованими сучасними науковцями, в історіографії сьогоденних відносин України та Польщі, вважаємо за доцільне виокремити наступні групи джерел: 1) узагальнюючі дослідження; 2) монографічні праці, дисертаційні роботи, автореферати; 3) навчальна література; 4) матеріали наукових і науково-практичних конференцій та «круглих столів»; 5) історична публіцистика; 6) українська та зарубіжні періодичні видання; 7) мемуарна література; 8) документальні джерела.

Узагальнюючим працям у джерельному комплексі відводиться одне з важливих місць. Написані одноосібно чи у співавторстві, ці роботи висвітлюють широке коло проблем з історії України та Польщі. Безпосередньо не торкаючись проблеми українсько-польських відносин, такі дослідження повною мірою відображають ситуацію, у якій вони здійснюються. Зосереджуючись на розгляді державотворчих процесів, новий етап яких у кожній із держав розпочався зі здобуттям незалежності, пошуку ними зовнішньополітичних орієнтирів, адекватних внутрішнім потребам та геополітичним викликам, науковці відтворюють ситуацію, в якій відбуваються взаємини двох держав, доводять їх важливість та своєчасність.

Упродовж останнього часу з друку вийшло чимало таких робіт. Серед наукового доробку українських дослідників, присвячених новітній добі історії України, варто згадати колективні праці – «Історія України: нове бачення» [1], «Політична історія України. XX століття» [2]. Особливої уваги заслуговують колективні праці «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)» [3] та «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» [4], а також одноосібні розвідки А. Гальчинського [5], О. Івченка [6], М. Михальченка [7], предметом дослідження яких стала зовнішня політика України, її еволюція у світлі геополітичних трансформацій у Європі та світі.

Взаєминам України з європейськими державами присвячена трилогія колективних праць – «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього», під редакцією А. Кудряченка [8]. Наскрізною ідеєю робіт є обґрунтування геополітичної та цивілізаційної своєрідності України, яка, рухаючись шляхом європейської інтеграції, продовжує зберігати міцні зв'язки з Росією та іншими державами СНД. Зовнішньополітичні пріоритети офіційного Києва показано крізь призму викликів державотворення та розбудови взаємин з головними суб'єктами міжнародних відносин.

Важливе значення для осмислення взаємин нашої держави з Польщею має праця Л. Зашкільняка та

М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» [9]. Ставши свого роду прецедентом, вона до цих пір залишається найбільш ґрунтовним описом польської історії в Україні.

У доробку польських вчених новітня історія Польської держави найповніше репрезентована роботами А. Дудека «Політична історія Польщі. 1989–2005» [10], Й. Карпінського «Третя незалежність. Найновіша історія Польщі» [11]. Зовнішню політику III Речі Посполитої у своїх працях проаналізували Р. Гродзкі [12] та Р. Кужьняр [13].

Найбільшим здобутком російської історіографії з історії Польщі стала опублікована 2012 р. колективна праця «Польща в ХХ ст. Нариси політичної історії» [14]. Написана на базі сучасної російської та зарубіжної історіографії, а також документів з архівів Росії та Польщі, робота відзначається ґрунтовним аналізом політичного розвитку Польської держави наприкінці ХІХ – початку ХХІ ст. Виняткової уваги, з огляду на проблему, що досліджується нами, заслуговує нарис «Геополітичні пріоритети Республіки Польща».

Окремі аспекти українсько-польської взаємодії наукового обґрунтування зазнали у працях, присвячених історичному поступу Центрально-Східної Європи, до якої вони є приналежними. Найбільш вартісними серед них, на нашу думку, є «Європа: вчора, сьогодні, завтра» [15], «Росія та Центрально-Східна Європа: трансформації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» [16], «Центрально-Східна Європа у другій половині ХХ ст.» [17], опубліковані російськими вченими на початку ХХІ ст. Послугуючись архівними матеріалами, публікаціями вітчизняних та зарубіжних дослідників, автори проаналізували ситуацію, що склалася у регіоні ЦСЄ після розпаду Радянського Союзу, розглянули її розвиток у світлі чинників, що на неї впливають.

Зважаючи на певну підпорядкованість українсько-польських відносин процесам європейської та євроатлантичної інтеграції, цілісному осмисленню взаємин двох держав покликані сприяти роботи, предметом наукового аналізу яких стали інтеграційні процеси у Європі, відносини України та Польщі з ЄС і НАТО. Певне місце серед них займають колективні розвідки [18], присвячені розгляду зовнішньополітичних переваг двох держав крізь призму інтеграційних процесів та їх участі у них. Вартими уваги є одноосібні праці українських та зарубіжних дослідників, зокрема А. Харашімовіча [19], О. Горенка [20], Б. Губського [21], З. та А. Долві-Клепацких [22], А. Домагли [23], М. Кордона [24], А. Кшечуновича [25], Р. Сухоцької [26]. Попри різний рівень критичності, працям притаманне намагання з'ясувати місце двох держав у політиці ЄС та НАТО, означити успіхи у взаєминах із ними. У сучасній історіографії, разом з тим, досі не створено жодної узагальнюючої праці, де з належною критичністю було б комплексно висвітлено сучасні українсько-польські відносини.

Дещо краще взаємини двох держав проаналізовано на рівні монографічних досліджень. Зосередившись на розгляді конкретних аспектів українсько-польської взаємодії, науковці опублікували ряд робіт, що зайняли важливе місце в історіографії проблеми. Першою спробою комплексного аналізу проблеми виявилася праця К. Кіндрата та С. Трохимчука «Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть» [27]. У 2011 р. науковий доробок проблеми поповнився роботою М. Янкова «Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат» [28]. Попри різні хронологічні рамки, працям притаманне звернення до ключових аспектів міждержавного співробітництва, їх показ крізь

призму зовнішніх та внутрішніх детермінант. Прикметною рисою є авторські інтерпретації подій, що висвітлюються. Послугуючись науковим доробком українських та зарубіжних вчених, дослідники, разом з тим, не використали архівних матеріалів, майже повністю проігнорували опубліковані документи.

Певне значення мають і монографічні праці, присвячені окремим складовим співпраці України та Польщі. З-поміж широкого спектру напрямів міждержавної взаємодії, предметом наукового аналізу стали лише окремі з них. Так, у роботах В. Борщевського [29], Є. Савельєва, В. Мельника та С. Чеботаря [30] обґрунтування зазнало економічне співробітництво двох держав, у розвідках С. Кулини [31], Р. Федана [32] – транскордонні взаємини між ними. Одночасно інші складові українсько-польської співпраці, насамперед, політична, військова, соціокультурна, предметом дослідження на рівні монографічних праць досі не стали.

Чималу цінність становлять монографії, в яких українсько-польські відносини зазнали висвітлення у контексті розгляду інших проблем. Так, крізь призму трансформації геополітичного простору Європи окремі складові співпраці сторін у своїх працях проаналізували С. Андрущенко (Гринько) [33] та О. Брусиловська [34]. Взаємини України та Польщі у світлі участі нашої держави в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції розглянули І. Артьомов [35], С. Василенко [36], О. Ковальова [37], В. Копійка [38], І. Тодоров [39].

Наукова думка Польщі у сегменті монографічних розвідок, безпосередньо присвячених українсько-польській взаємодії, якнайкраще репрезентована дослідженнями В. та К. Гіллів [40], Б. Сурмач [41], К. Федоровіча [42]. Важливими, з огляду на ступінь наукового обґрунтування проблеми, є колективні праці польських науковців [43]. Прикметною рисою робіт є обґрунтування важливості польського чинника в еволюції Української держави, її долученні до Європи та, відповідно, дистанціюванні від Росії.

У умовах зростаючого інтересу до проблеми з боку українських та польських фахівців, відсутність відповідних монографічних розвідок у російській історіографії є більше, ніж очевидно. В українській та зарубіжній історіографії проблема, що аналізується, найбільш повно представлена науковими статтями, надрукованими у періодичних, продовжуваних виданнях. Динаміка опублікування статей, їх тематика певною мірою відображають ступінь актуальності проблеми, важливість та своєчасність її дослідження. Як і в розрізі монографій, статейні публікації в більшості відображають зосередженість авторів на окремих аспектах українсько-польської взаємодії. Одночасно наявними є праці, позначені спробою комплексного аналізу проблеми.

Перші наукові статті, в яких дослідники зосереджувалися на висвітленні сучасних українсько-польських відносин, були опубліковані на початку 90-х рр. ХХ ст. З активізацією взаємин двох держав, їх виходом на рівень стратегічного партнерства, кількість статей суттєво збільшилася, відчутно підвищився їх рівень. В історіографії проблеми на сьогодні маємо низку робіт, опублікованих у наукових збірниках провідних наукових установ, а також широкій мережі вищих навчальних закладів України та інших держав.

Наявними є численні спроби осмислити українсько-польські взаємини на рівні дисертацій. Першою роботою такого ґатунку стало дослідження Д. Горуна [44]. На основі опрацювання значної кількості документальних та літературних джерел, дисертант спробував комплексно проаналізувати еволюцію українсько-польської взаємодії у 1991–1997 рр., зокрема її полі-

тичної, економічної та культурної складових. Насичена великою кількістю фактологічного матеріалу, робота характеризується дещо поверховими висновками та інтерпретаціями. Попри це, її місце в історіографії проблеми сумніву не викликає.

Осмилення українсько-польського сьогодення на рівні дисертацій суттєво активізувалося на початку ХХІ ст. З того часу науковий доробок з проблеми поповнився роботами І. Афанасьєва [45], В. Борщевського [46], В. Гевко [47], Л. Ковач [48], В. Лишко [49], Н. Медведчук [50], В. Моцока [51], Я. Ошуркевич [52], А. Пивоварова [53]. Написані істориками, політологами та економістами, дослідження висвітлюють важливі аспекти співпраці двох держав. Комплексного аналізу взаємини між ними зазнали у дисертації О. Знахоренко [54]. Дослідниця висвітлила генезу парадигми українсько-польського стратегічного партнерства, розглянула його державно-політичну, військову, економічну та гуманітарну складові. Крізь призму участі двох держав у процесах європейської та регіональної інтеграції, взаємини між ними дослідили М. Басараб [55] і Н. Буглай [56]. Побіжного висвітлення взаємини двох держав зазнали також у низці інших досліджень.

Чільне місце в історіографії проблеми займає навчальна література – підручники та посібники для студентів вищої школи. На сьогодні цей сегмент джерельної бази представлений значною кількістю робіт з історії України та країн Центрально-Східної Європи, європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародних відносин та зовнішньої політики. Написані у відповідності з принципами сучасної історіографії, роботи характеризуються відповідним рівнем науковості та доступності, намаганнями об'єктивного висвітлення подій та тенденцій розвитку сучасного світу. Попри те, що відносини України та Польщі зазнають у них, як правило, побіжного висвітлення, ці праці дозволяють виявити зміст глибинних передумов їх розвитку, осмислити ключові напрями співпраці у світлі сучасних геополітичних змін, означити перспективи на майбутнє.

Прикметною рисою підручкової літератури є насиченість великою кількістю фактологічного матеріалу. В умовах відсутності цензури, очевидним є плюралізм думок і підходів до обґрунтування подій та явищ сьогодення, а особливо причинно-наслідкових зв'язків між ними. Актуальність проблеми зумовлює високий ступінь інтересу до неї, а відтак, постійне поповнення наукового доробку новими роботами. За трохи більше, ніж два десятиліття, суттєво підвищився науковий рівень навчальної літератури, зросли якісні її характеристики.

Важливою складовою джерельного комплексу є матеріали наукових і науково-практичних конференцій, «круглих столів». Аспекти українсько-польських відносин предметом обговорення на такого рівня зустрічах почали ставати на початку 90-х рр. ХХ ст. З активізацією міждержавних взаємин, їх виходом на рівень стратегічного партнерства, увага до проблеми суттєво посилювалася, і такого роду заходів, як наслідок, відчутно побільшало. Показовим, на нашу думку, є те, що розгляд сучасного співробітництва двох держав учасники зустрічей, як правило, поєднують з обговоренням «важких питань» спільного минулого українців та поляків. Незмінно перебуваючи у полі зору дослідників та науковців, трагічні сторінки спільної минушини, разом з тим, продовжують зазнавати неоднакового трактування, а відтак, залишаються каменем спотикання не лише для наукової громадськості, але й для двох народів загалом.

Відчутно почастішали конференції та симпозиуми, на яких відносини України і Польщі розглядаються крізь призму їх участі у процесах європейської та євро-

атлантичної інтеграції, регіонального розвитку Центрально-Східної Європи, а також політики «великих держав», їх боротьби за геополітичне лідерство та сфери впливу у Європі.

Будучи скликаними для розгляду найбільш нагальних (з позиції як історичної науки, так і сьогоденної державної розбудови) питань, конференції, «круглі столи» та симпозиуми, разом з тим, покликані виконати важливу місію представлення нових поглядів на події історичного минулого і, що не менш важливо, узгодження підходів до їх трактування та осмилення. Матеріали зустрічей та обговорень, демонструючи певну тяглість наукового обґрунтування тих чи інших проблем, дозволяють виявити еволюцію поглядів на них, появу нових та трансформацію існуючих підходів до їх трактування.

Значимою складовою джерельної бази історіографії проблеми є історична публіцистика. Написані, здебільшого, не професійними істориками, а представниками інших галузей наукового пізнання, зокрема політологами, економістами, соціологами, культурологами, філософами та правознавцями, політичними та громадськими діячами, ці праці привертають увагу не стільки фактологічним матеріалом, скільки його осмиленням, подачею у відповідній авторській інтерпретації. Публіцистика, ставлячи за мету вплив на суспільну думку, трансформацію її у бажаному для автора напрямі, позначена плюралізмом поглядів та інтерпретацій. Адресовані, насамперед, широкій громадськості, такі праці є відображенням суспільних запитів.

Модерні українсько-польські відносини у працях такого гатунку почали висвітлюватися вже наприкінці 1980-х рр. Зі здобуттям обома державами політичної незалежності, становленням та розвитком взаємин між ними, публіцистичних творів відчутно побільшало. Будучи свого роду віддзеркаленням суспільних запитів, публікації свідчать про актуальність проблеми, показують варіанти її «прочитання».

Репрезентативною та органічною складовою джерельного комплексу зі вказаної проблеми є українські та зарубіжні періодичні видання. Упродовж трохи більше, ніж двох десятиліть, представниками громадськості у газетах та журналах було опубліковано чимало тематичних праць. Звернення до них, за умови паралельного опрацювання інших груп джерел, дозволяє комплексно вивчити сучасні відносини двох держав, розглянути їх у взаємозв'язку з подіями минушини та невіддільно від процесів, що відбуваються на регіональному та глобальному рівнях поступу людства.

В Україні найбільш вартісні, на нашу думку, роботи опубліковані у газетах «День» та «Дзеркало тижня», журналах «Віче», «Грані», «Економіка України», «Економічний часопис – ХХІ», «Зовнішні справи» («Політика і час»), «Людина і політика», «Політична думка», «Політичний менеджмент», «Стратегічна панорама», «Стратегічні пріоритети», «Сучасність». Виняткової уваги, безумовно, заслуговує «Український історичний журнал», що видається Інститутом історії України НАН України.

Польська періодика у сегменті, що аналізується, репрезентована газетними виданнями «Газета виборча», «Річ Посполита», «Тигоднік Повшехний», часописами «Політика», «Європейські студії», «Польща в Європі», «Справи міжнародні», а також спеціальним виданням «Щорічник польської зовнішньої політики».

Представниками російської наукової думки дослідження, дотичні до проблеми сучасних українсько-польських відносин, публікуються на сторінках видань «Восточная Европа. Перспективы», «Международная экономика и международные отношения», «Новая и

новейшая история», «Политическая наука», «Обозреватель», «Современная Европа», «Россия и современный мир», «Pro et Contra».

Певне місце у джерельному комплексі історії сучасних українсько-польських відносин займає мемуарна література. Написані безпосередніми учасниками подій, що вивчаються, мемуари дозволяють ніби зсередини поглянути на ситуацію, відчуті її, стати її співучасником. Джерела такого роду спроможні певною мірою відкрити завісу «великої політики» та показати, як наслідок, ряд подій у несподіваній інтерпретації. Залежно від того, наскільки очевидець є прихильним до ситуацій, про які пише, ступінь об'єктивності в їх висвітленні може суттєво різнитися. Здебільшого, мемуарним джерелам притаманний високий ступінь суб'єктивізму. Дослідники навмисне вдаються до жорсткої критики одних подій і відвертого вихвалювання інших. Як наслідок, більше, ніж очевидно, що мемуарна література не повинна розглядатися як вичерпне, досконале за змістовим наповненням та оціночними судженнями джерело. Аби більш-менш точно відтворити події минувшини, зрозуміти їх у «чистому вигляді», дослідник має використовувати одночасно декілька мемуарів та розглядати їх у поєднанні з іншими джерелами.

Кількість мемуарів та спогадів політиків і дипломатів у джерельній базі проблеми, що розглядається, у силу її відносної сучасності є незначною. Так, у цьому сегменті джерел на сьогодні маємо роботи екс-міністра МЗС України А. Зленка [57], екс-президентів України і Польщі Л. Кучми [58], Л. Валенси [59] та А. Квасневського [60]. Наповнені значною кількістю фактів та цікавими, часто несподіваними інтерпретаціями, ці праці, цілком природно, викликають чималий інтерес, потребуючи при цьому винятково високого рівня археографічного осмислення і трактування.

Окремої уваги заслуговують інтерв'ю політичних і громадських діячів, за участі яких відбувалися становлення та розвиток українсько-польських міждержавних взаємин. Певну наукову цінність становлять офіційні виступи та промови політичних лідерів України та Польщі, учільників інших держав, повноважних представників НАТО та ЄС. Інформація «з перших уст» викликає інтерес, перш за все, з огляду на максимальне наближення розповідача до подій, про які йдеться, співучасть у них.

Вагомою групою є документальні джерела. Нагромадження нормативно-правової основи українсько-польського співробітництва зазнало відображення у низці збірників документів і матеріалів. Першочергової уваги серед них заслуговують офіційні видання «Україна на міжнародній арені» [61] та «Зібрання чинних міжнародних договорів України» [62]. Вартісною є робота М. Сороки «Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х рр. XX ст.» [63], до якої вміщено ряд статей, документів та коментарів щодо міжнародної діяльності України у відповідний період. Одночасно мусимо констатувати повну відсутність збірників договірних актів, укладених Україною на міжнародній арені упродовж першого – початку другого десятиліття XXI ст. Оприлюднені на рівні офіційних періодичних видань, вони досі не зазнали потрібної систематизації та узагальнення.

Таким чином, джерельний комплекс означеної проблеми репрезентований значною кількістю різнотипних джерел, є цілком достатнім для визначення стану наукового дослідження сучасних українсько-польських відносин. Критичне, незаангажоване осмислення джерельної бази дозволило з'ясувати характер представлення проблеми у науковому доробку вітчиз-

няних та зарубіжних дослідників, міру об'єктивності та аналітичної критичності наявних розвідок. Актуальність проблеми, триваюче її наукове обґрунтування, зумовлюють доцільність продовження дослідницького пошуку та поповнення, таким чином, джерельного комплексу новими носіями інформації.

1. *Історія України: нове бачення / під ред. В.А. Смолія. – К., 2000.*
2. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Під ред. І. Кюраса. – К., 2003.*
3. *Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. Віднянський. – К., 2004.*
4. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Під ред. Ф. Рудича. – К., 2002.*
5. *Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002.*
6. *Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997.*
7. *Михальченко М. Україна як нова історична реальність. Записки гравця Європи. – Дрогобич, 2004.*
8. *Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / Під ред. А. Кудряченка. – К., 2009; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / Під ред. А. Кудряченка. – К., 2010; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / Під ред. А. Кудряченка. – К., 2011.*
9. *Зашикільяк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002.*
10. *Dudek A. Historia polityczna Polski. 1989–2005. – Kraków, 2007.*
11. *Karpiński J. Trzecia niepodległość. Najnowsza historia Polski. – W., 2001.*
12. *Grodzki R. Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia. – W., 2009.*
13. *Kuzniar R. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej. – W., 2008.*
14. *Польша в XX веке. Очерки политической истории / Отв. ред. А.Ф. Носкова. – М., 2012.*
15. *Европа: вчера, сегодня, завтра / Под. ред. Н. Шмелёва. – М., 2002.*
16. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.: в 2 т. – Т. 1 / Отв. ред. С. Глинкина, И. Орлик. – М., 2005.*
17. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в.: в 3 т. – Т. 3: Трансформации 1990-х гг. / Отв. ред. С. Глинкина. – М., 2002. – Ч. 2.*
18. *Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз / Отв. ред. Н. Куликова. – М., 2002; Украина на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / Під ред. Г. Перепелиці. – К., 2004; Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / Под ред. Ю. Борко, О. Буториной. – М., 2001.*
19. *Narasimowicz A. Integracja Polski z Unią Europejską. – Kutno, 2005.*
20. *Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002.*
21. *Губський Б. Євроатлантична інтеграція України. – К., 2003.*
22. *Doliwa-Klepcka A., Doliwa-Klepcki Z. Członkostwo Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski. – Białystok, 2008; Doliwa-Klepcki Z. Integracja europejska (łącznie z uczestnictwem Polski w UE i Konstytucją dla Europy). – Białystok, 2005.*
23. *Domagła A. Integracja Polski z Unią Europejską. – W., 2008.*
24. *Кордон М.В. Україна – НАТО: історія та сьогодення. – Житомир, 2008.*
25. *Krzeczunowicz A. Krok po kroku: Polska droga do NATO 1989–1999. – Kraków, 1999.*
26. *Suchocka R. Integracja europejska w polskiej perspektywie. – Poznań, 1998.*

